

7. Конъюнктура мирового, европейского и внутреннего рынка сельскохозяйственной продукции и продовольствия: сентябрь 2011 г. / В.Ф. Карпович, В.А. Метелица, О.А. Трунина [и др.]; Республиканское научное унитарное предприятие «Институт системных исследований в АПК НАНБ».
8. Домашнев П.П., Дзюбецкий Б.В., Костюченко В.И. Селекция кукурузы / Тр. ВАСХНИЛ. – М.: Агропромиздат, 1992. – С. 11.
9. Дзюбецкий Б.В., Писаренко В.А., Лавриненко Ю.О., Коковіхін С.В. Реакція материнської форми гібриду Борисфен 433 МВ на режим зрошення, азотне живлення та густоту стояння рослин на ділянках гібридизації // Таврійський науковий вісник: Збірник статей та монографій. – Херсон: Айлант, 1998. – Вип. 8. – С. 32-34.
10. Дзюбецкий Б.В., Писаренко В.А., Лавриненко Ю.О., Коковіхін С.В. Продуктивність і рентабельність виробництва батьківських форм кукурудзи в умовах Південного Степу України // Таврійський науковий вісник: Збірник наукових статей. – Херсон: Айлант, 2000. – Вип.15. – С. 10-16.
11. Бакай С.С., Ильченко Т.В. Вартість наукового забезпечення та наукового обслуговування в насінництві кукурудзи // Бюлетень Інституту зернового господарства. – Дніпропетровськ, 1997. – № 4. – С. 102-104.
12. Галямин Е.П. Оптимизация оперативного распределения водных ресурсов в орошении. – Л.: Гидрометиздат, 1981. – С. 28-36.
13. Дмитриенко В.П. Об агрометеорологических факторах урожая // Тр. УкрНИИ Госкомгидромета. – 1983. – Вып. 191. – С. 3–21.
14. Макрушин Н.М. Экологические основы промышленного семеноводства зерновых культур. – М.: Агропромиздат, 1985. – С. 40-47.
15. Литвиненко Е.Д. Конкурентоспособность изделий в рыночных условиях. – Х.: Майдан, 1996. – 128 с.
16. Гельвановский М., Жуковская В., Трофимова И. Конкурентоспособность в микро-, мезо- и макроуровневом измерениях // Российский экономический журнал. – 1998. – №3. – С.67 – 77.
17. Розвиток секторів і товарних ринків України / В.О. Точилін, К.В. Гуменюк, Т.П. Загорська та ін.; В.О. Точилі (ред.); НАН України. Інститут економічного прогнозування. – К., 2001. – 398 с.

УДК 631.1: 633.18

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ РИСІВНИЦТВА

Морозов Р.В. – к. е. н., ННЦ "Інститут аграрної економіки"
НААН України
Дудченко В.В. – к. с.-г. н., Інститут рису НААН України

Постановка проблеми. Розвиток аграрного сектора економіки – це комбінація широкого поняття із багатьма складовими. Одним із найбільш значущих напрямів перетворення аграрного виробництва вважається концепція сталого сільськогосподарства, відповідно до якої сільське господарство повинно одночасно

задовольняти потреби суспільства в продовольстві, забезпечувати високий рівень життя населення і не завдавати шкоди навколишньому середовищу.

У найбільш загальному вигляді, як визначають українські вчені, основне завдання сталого розвитку полягає у забезпеченні динамічного соціально-економічного зростання, збереженні навколишнього природного середовища і раціональному використанні природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь через побудову високоефективної економічної системи, яка стимулює продуктивну працю, науково-технічний прогрес, має соціальну спрямованість.

Перехід галузі рисівництва на траєкторію сталого розвитку і подальше функціонування на цих засадах передбачає забезпечення збалансованого її зростання, нарощування обсягів виробництва якісної і конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, підвищення економічної ефективності виробничої діяльності, раціональне використання природних ресурсів, зниження екодеструктивного впливу господарювання на навколишнє середовище.

Стан вивчення проблеми. Проблема економічних і управлінських відносин постійно знаходилася в центрі уваги держави і науковців. Вітчизняна економічна наука впродовж багатьох десятиліть збагачується новими розробками теоретичного і прикладного характеру в цій сфері. Останніми роками науковими установами НААН України [1, 2, 3, 4] зроблено вагомий доробок теоретико-методологічного і практичного характеру із зазначеної проблематики.

Водночас, незважаючи на вагомість даної проблематики й посилену увагу до неї багатьох провідних дослідників, окремі її аспекти все ще залишаються недостатньо вивченими. Особливої актуальності набувають питання розробки стратегії економічного розвитку галузі рисівництва, основу якої становлять принципи сталого сільського господарства і сільського розвитку.

Завдання і методика досліджень. Головним завданням даної статті є визначення стратегічних напрямів сталого розвитку галузі рисівництва. Теоретико-методологічною основою дослідження є діалектичний метод пізнання, системний підхід до вивчення економічних проблем, фундаментальні положення економічної теорії, теорії управління, теорії сталого розвитку, наукові розробки вітчизняних і зарубіжних учених.

Результати досліджень. *Сучасний стан та проблеми.* Дослідження тенденцій розвитку галузі рисівництва в Україні показало, що за період 2000-2010 рр. спостерігається поступове розширення посівних площ під сільськогосподарською культурою рис (площа збільшилась з 25,2 до 29,3 тис. га), суттєве зростання обсягів виробництва (у середньому валовий збір зерна рису становив 991,4 тис. ц, у тому числі: в Автономній Республіці Крим – 644,8 тис. ц; в Одеській області – 95,9 тис. ц; у Херсонській області – 250,7 тис. ц) та збільшення врожайності рису (середня врожайність рису – 44,3 ц/га) (табл. 1).

Завдяки інтенсифікації виробництва, технічній озброєності праці, розвитку науки, поліпшенню технології і організації виробництва основні показники економічної ефективності виробництва зерна рису в Україні у 2007-2010 рр. набули позитивної динаміки (табл. 2).

Слід відмітити, що Указ Президента України від 03.12.1999 р., № 1529/99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" був спрямований на прискорення реформування та розвитку аграрного сектора економіки на засадах приватної власності шляхом забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих

підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності.

Таблиця 1 – Виробництво рису в Україні за період 2000 – 2010 рр. (усі категорії господарств) *

Адміністративно - територіальна одиниця (область /АРК)	Рік											Середнє
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Валовий збір, тис. ц												
Автономна Республіка Крим	633,0	478,4	494,4	569,9	507,3	606,2	598,1	679,3	611,5	949,0	965,3	644,8
Одеська область	110,8	76,9	77,9	82,4	77,9	88,2	101,4	83,7	95,4	120,3	140,1	95,9
Херсонська область	153,3	133,4	181,8	187,7	218,9	235,4	295,8	317,1	300,6	360,1	374,0	250,7
Україна	897,1	688,7	754,1	840,0	804,1	929,8	995,3	1080,1	1007,5	1429,4	1479,4	991,4
Зібрана площа, тис. га												
Автономна Республіка Крим	15,7	12,0	11,7	14,2	13,3	13,2	13,3	12,7	12,2	15,5	18,2	13,8
Одеська область	4,1	3,0	2,9	3,2	2,7	2,5	2,5	2,6	2,2	2,8	3,2	2,9
Херсонська область	5,4	3,8	4,3	5,0	5,4	5,7	5,8	5,8	5,4	6,2	7,9	5,5
Україна	25,2	18,8	18,9	22,4	21,4	21,4	21,6	21,1	19,8	24,5	29,3	22,2
Урожайність, ц/га												
Автономна Республіка Крим	40,3	39,9	42,3	40,1	38,1	45,9	45,0	53,5	50,1	61,2	53,0	46,3
Одеська область	27,0	25,6	26,9	25,8	28,9	35,3	40,6	32,2	43,4	43,0	43,8	33,9
Херсонська область	28,4	35,1	42,3	37,5	40,5	41,3	51,0	54,7	55,7	58,1	47,3	44,7
Україна	35,6	36,6	39,9	37,5	37,6	43,4	46,1	51,2	50,9	58,3	50,5	44,3

*За даними Державного комітету статистики України (Статистичний бюлетень "Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в регіонах України" (форма № 29-сг).

Нині в рисівницькій галузі функціонує 37 агроформувань (господарські товариства, державні підприємства, приватні підприємства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, фермерські господарства). Після реорганізації рис в Україні вирощують 5 господарств, площі посіву рису в яких становлять від 1000 до 3000 га, 11 господарств – з площею від 500 до 1000 га, 6 господарств - від 200 до 500 га і більше 15 господарств, площа в яких менша 200 га [1, с. 105].

Аналіз урожайності рису по цих категоріях господарств свідчить, що найвища його врожайність отримується у категорії господарств, посівні площі рису яких більш за 1000 га і в середньому перевищують решту категорій на 1-1,4 т/га.

У процесі розвитку аграрного ринку відбувається формування ринкового цінового механізму, який повинен ґрунтуватися на вільному ціноутворенні поєднано з державним регулюванням, посиленні антимонопольного контролю за цінами на

матеріально-технічні ресурси і послуги, а також ефективній системі державної підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників і ринкового середовища для збуту сільськогосподарської продукції, стимулювання споживчого попиту. Одним із найважливіших елементів цього механізму є запровадження заставних закупівель зерна.

Таблиця 2 – Показники економічної ефективності виробництва рису в Україні за період 2007-2010 рр. *

Показник	Рік				Відхилення 2010 р. від 2007 р.,+,-
	2007	2008	2009	2010	
Кількість господарств, од.	28	29	33	37	9
Зібрана площа, га	17616	17349	20020	24063	6447
Валовий збір, ц	895805	872820	1187133	1174160	278355
Урожайність, ц/га	50,9	50,3	59,3	48,8	-2,1
Виробнича собівартість 1 ц, грн.	76,77	118,47	130,75	179,97	103,2
Реалізовано, ц	602938	365489	412042	570286	-32652
Повна собівартість 1 ц, грн.	87,91	155,70	161,78	183,82	95,91
Ціна 1 ц, грн.	92,80	216,63	261,55	232,43	139,63
Прибуток всього, тис. грн.	2949	22269	41112	27720	24771
Прибуток від реалізації 1 ц, грн.	4,89	60,93	99,78	48,61	43,72
Рентабельність, %	5,6	39,1	61,7	26,4	20,8
Товарність, %	67,3	41,9	34,7	48,6	-18,7

*За даними Державного комітету статистики України (Статистичний бюлетень "Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств" (форма № 50-сг)).

Слід відмітити, що Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV "Про зерно та ринок зерна в Україні" передбачає суттєве стимулювання виробництва зерна, підтримку вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників та подолання негативних наслідків сезонних і кон'юнктурних коливань обсягів продажу і цін на зерно та хлібопродукти.

Ринок рису в Україні є динамічною системою, в якій складові елементи взаємодіють один з одним. Затримка із запровадженням у 2001-2002 рр. системи заставних та інтервенційних закупівель зерна привела до цінового дисбалансу на ринку рису та втрати доходів сільгоспвиробниками. У результаті формування цін на зерно відбувалося стихійно і мало значні відхилення від середнього рівня.

Нові підходи до державного цінового регулювання були запроваджені Законом України від 24.06.2004 р. № 1877-IV "Про державну підтримку сільського господарства України", що передбачало державне регулювання цін окремих видів сільськогосподарської продукції. Що стосується проблем формування ринкового цінового механізму, то вже після перших кроків у формуванні аграрного ринку ціни на сільськогосподарську продукцію, зокрема на рис, суттєво піднялися, а наростання диспаритету цін зупинилося (рис. 1).

Ціна реалізації рису, грн./т

Рисунок 1. Ціна реалізації рису в Україні за період 2000-2010 рр. *

* Сформовано за даними Державного комітету статистики України (Статистичний бюлетень "Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами" (форма № 21-заг).

У рисівницьких господарств України з'явилася реальна можливість самостійно обирати канали продажу своєї продукції. Найбільш рентабельними каналами реалізації сільгосппродукції для виробників є пряма реалізація споживачам через ринки та власні торгові точки. Слід додати, що важливим фактором, який впливає на ефективність розвитку галузі рисівництва, є суттєве підвищення цін на рисирець протягом останніх років.

Водночас у галузі рисівництва залишається низка дуже складних *проблем*, які не лише перейшли у спадок від старої адміністративної системи, а й стали результатом окремих помилок у реформуванні галузі. До зазначених проблем належать такі:

По-перше, у процесі здійснення земельної реформи в Україні зазнала суттєвих змін структура земельного фонду за формами власності. У результаті реорганізації аграрного сектора внутрішньогосподарська мережа рисових зрошувальних систем (РЗС) була передана до комунальної власності селищних та сільських рад, які просто не мають коштів на підтримку цих складних інженерних споруд у робочому режимі, навіть навпаки, є цілий ряд фактів про руйнування зрошувальних систем. Усе це привело до того, що земельні продуктивні площі на РЗС, які потрапили у власність індивідуальних користувачів, експлуатуються в більшості випадків непродуктивно, порушуються сівозмінні, частина площ взагалі не обробляється, фактично вибула із сільськогосподарського обороту.

Таблиця 3 – Головні завдання і заходи стабільно-поступального економічного і соціального розвитку галузі рисівництва *

Головні (структурні) завдання	Комплекс заходів	Очікувані результати (індикатори досягнення)
1	2	3
1. Збільшення посівних площ та валового виробництва рису згідно з існуючими РЗС та науково обґрунтованими обсягами.	1. Збільшення обсягів виробництва та реалізації продукції рисівництва. 2. Збільшення асортименту та обсягів виробленої продукції за рахунок вирощування в рисовій сівозміні супутніх культур.	1. Розширення площі ріллі за рахунок більш повного використання побудованих, але не використаних РЗС (збільшення посівних площ рису до 30 тис. га). 2. Збільшення валового виробництва зерна рису до 180-200 тис. т на рік. 3. Збільшення виробництва рису сирцю та рисової крупи на 50% по відношенню до минулих років за рахунок зростання посівних площ та використання нових високоврожайних сортів. 4. Збільшення обсягу експорту продукції рисівництва до 20-30 тис. т на рік.
2. Здійснення моніторингу агрометеорологічного стану РЗС та обґрунтування етапів та обсягів відновлювальних робіт та заходів з реконструкції меліоративних об'єктів.	3. Досягнення планових термінів проведення регламентованих меліоративних робіт на РЗС. 4. Проведення відновлювальних робіт та заходів з реконструкції меліоративних об'єктів.	5. Покращення агрометеорологічного стану ґрунтів рисових агроландшафтів, уникнення процесів заболочування та вторинного засолення за рахунок роботи РЗС у проектному режимі.
3. Відновлення внутрішньогосподарського комплексу РЗС.	5. Проведення реконструкції внутрішньогосподарського комплексу РЗС, ремонтно-відновлювальних робіт та капітального планування чеків. 6. Впорядкування питань, пов'язаних з правом власності на внутрішньогосподарську мережу РЗС.	6. Додаткове залучення до експлуатації не задіяних РЗС на площі 5 тис. га. 7. Відновлення мережі внутрішньогосподарських РЗС на площі 10 тис. га та підтримка їх у робочому стані за рахунок виконання ремонтно-відновлювальних робіт на площі 30 тис. га.
4. Розробка та впровадження програми створення вітчизняних гібридів рису. 5. Підвищення якості наукових досліджень з генетики, селекції, імунітету.	7. Повноцінне використання нових високоврожайних з підвищеною якістю зерна сортів рису, адаптивних до біотичних та абіотичних факторів середовища. 8. Здійснення заходів з підвищення ефективності сортозміни та сортооновлення. 9. Використання біотехнологічних методів в рослинництві (маркерна селекція тощо).	8. Створення вітчизняних гібридів рису з потенціалом врожайності 12-13 т/га, що забезпечить зростання конкурентоздатності продукції вітчизняного рисівництва на внутрішньому та зовнішніх ринках. 9. Збільшення обсягів виробництва базового та сертифікованого насіння до 9,0-9,3 тис. т на рік (згідно з науково обґрунтованими нормами для успішного сортооновлення частка посівних площ базового насіння (еліта) серед загальної площі посіву не повинна бути меншою за 10%).

Продовження табл. 3

6. Розробка, удосконалення та впровадження зональних ресурсозберігаючих, екологічно безпечних технологій вирощування нових високоврожайних та адаптованих сортів.	10. Впровадження в господарствах України технології нормованого водокористування при вирощуванні рису з врахуванням вимог ресурсо - та природозбереження.	10. Досягнення сумарного економічного ефекту від впровадження нормування при здійсненні режиму зрошення та водовідведення дренажно-скидного стовку за межі РЗС, який складається з таких основних складових: ефекту від економії зрошувальної води (зменшення зрошувальної норми до 15-18 тис. м ³ /га); ефекту від поліпшення якості дренажно-скидного стоку і зменшення об'ємів його відведення (зменшення непродуктивних об'ємів поверхневого стоку з РЗС до 2-3 тис. м ³ /га); ефекту від підвищення врожайності рису (прибавка урожайності рису становить 8-9 ц/га).
7. Удосконалення та впровадження технологій та технологічного обладнання зберігання та переробки рису сирцю.	11. Здійснення заходів з підвищення ефективності переробної галузі. 12. Технічне переоснащення переробної галузі.	11. Створення нових переробних підприємств (рисопереробних заводів). 12. Доведення продуктів переробки до базисних норм виходу рисових крупів, побічних продуктів і відходів при переробці рису (ГОСТ 6293-90).
8. Розробка інструментів стимулювання збільшення валового виробництва рису та обсягів виробництва рисової крупи.	13. Вдосконалення системи державного регулювання і підтримки розвитку галузі рисівництва. 14. Запровадження досвіду зарубіжних країн. 15. Здійснення заходів з підготовки та перепідготовки кадрів.	13. Покращення економічного стану агропромислових підприємств, що задіяні у виробництві рису. 14. Розширення асортименту рисової крупи у мережі роздрібної торгівлі.

* Сформовано на основі [1, 3, 4].

По-друге, оснащеність галузі рисівництва засобами механізації перебуває в незадовільному стані. Не вирішеною проблемою рисівництва є відсутність спеціалізованої техніки вітчизняного виробництва, яка використовується при вирощуванні рису, починаючи від машини для внесення сульфату амонію до лазерного планувальника, самохідного обприскувача та рисозбирального комбайна. Нині серед більш як 37 агроформувань, що займаються вирощуванням рису, установку для проведення лазерного планування поверхні чеків мають лише 3 господарства, самохідний обприскувач одне господарство, власних сучасних рисозбиральних комбайнів у рисосійних господарствах налічується всього два десятки при потребі для проведення ефективного збирання – 150 комбайнів.

Ще однією з проблем є недостатнє фінансування системи обладнання обласних управлінь водних ресурсів та управління Північно-Кримського магістрального зрошувального каналу і, як наслідок, невиконання заходів з підтримки системи водогосподарських споруд у робочому стані в повному обсязі та перекладання функцій держави із забезпечення продовольчої безпеки населення на аграріїв, які

користуються послугами з подачі води. Так, у 2009 р., порівняно з 2008 р., вартість послуг з подачі води на РЗС обласними управліннями водних ресурсів зростає у два з половиною рази: від 0,5 до 1,25 коп. за 1 м³.

Головною метою подальшого розвитку галузі рисівництва в умовах сучасного агропромислового виробництва є забезпечення населення країни високоякісною, екологічно чистою рисовою крупою в необхідній кількості і з високими якісними показниками.

У цьому зв'язку *стратегічними пріоритетними цілями розвитку* галузі рисівництва є: досягнення стабільного економічного зростання галузі; підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняного рисівництва на внутрішньому та зовнішньому ринках; використання меліорованих земель за призначенням у науково-обґрунтованих межах; забезпечення зайнятості сільського населення.

Ураховуючи постійно зростаючий світовий попит на продукцію рисівництва та маючи на увазі реальні можливості України щодо збільшення валового виробництва рису та зменшення залежності від імпорту продукції рисівництва, трансформаційний сценарій галузевого розвитку передбачає реалізацію *структурних завдань та комплексу заходів*, спрямованих на досягнення стабільно-поступального еколого-економічного і соціального розвитку галузі рисівництва (табл. 3).

Висновки та пропозиції. Стратегія розвитку галузі рисівництва – обраний курс економічної галузевої політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення економічних та соціальних завдань, збереження і примноження економічного потенціалу та створення умов для зростання доходів сільського населення. Стратегія включає визначення пріоритетних цілей розвитку галузі рисівництва, завдань та засобів їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в галузі, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання.

Таким чином, проблема стратегічного управління сталим розвитком галузі рисівництва є багатоаспектною, лежить на перетині теоретико-практичних підходів до соціально-економічної організації галузевого і територіального розвитку та вимагає розробки науково обґрунтованих рекомендацій і їх упровадження на всіх ділянках галузевої діяльності з метою підвищення ефективності вітчизняного рисівництва та забезпечення стабільно-поступального розвитку галузі рисівництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.]; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. –1008 с.
2. Ванцовський А.А. Технологія вирощування рису з врахуванням вимог охорони навколишнього середовища в господарствах України / Ванцовський А.А., Вожегов С.Г., Вожегова Р.А. та ін. – Херсон: Надніпряночка, 2004. – 77 с.
3. Дудченко В.В. Технологія нормованого водокористування при вирощуванні рису з врахуванням вимог ресурсо- та природозбереження в господарствах України / Дудченко В.В., Корнбергер В.Г., Морозов В.В.; за ред. В.В. Морозова. – Херсон: ХДУ, 2009. –103 с.
4. Про затвердження Галузевої комплексної програми "Рис України 2010-2015 рр." / Наказ Мінагрополітики, 14.10.2010, №647/139.